

LUSTHOFTUINEN ZOALS VOORGESTELD IN 17DE-18DE EEUWSE TRAKTATEN

Danny Mattens

Inleiding

In een andere bijdrage in *Van Mensen en Dingen* wordt uitgebreid behandeld over de bouw, het onderhoud en de inrichting van lusthoven, de buitenverblijven voor rijke lui, in de 17de en de 18de eeuw. Ook zaken die verband houden met het leven op het platteland, in een riant buitenhuis wel te verstaan, kwamen in die bijdrage aan bod. Aan deze huizen was altijd een tuin verbonden; de ene al wat groter dan de andere, de ene al wat majestueuzer dan de andere. Dit hing af van de grootte van het terrein, maar vooral van de inhoud van de geldbeugel van de eigenaar en ook van de gevoeligheid van de bewoners voor nieuwigheden. Er werd veel belang aan gehecht. *Les jardins sont la partie riante d'une Maison de Campagne*, zo luidde het (1). Florent Quellier geeft een definitie voor een 17de-18de-eeuwse tuin bij een lusthuis: [le jardin] *est présentés comme une terre enclos fortement privilégiée intimement liée à l'homme et à son habitat, lieu d'abondance et de la variété.*(2)

Net als bij de lusthoven zelf was er bij de lusttuinen een zekere evolutie waar te nemen. Hoe moesten ze eruit zien en hoe evolueerden de ideeën daaromtrent? Hierover gaat deze bijdrage. Om dit onderwerp te bestuderen hebben wij dezelfde bronnen gebruikt als bij het beschrijven van de bouw en het onderhoud van de lusthoven.

Vroege tuinen

Bij de eerste lusttuinen waren vooral de boomgaard, moestuin en visrijke grachten en/of vijvers zeer belangrijk. Deze zorgden natuurlijk voor een deel van het dagelijkse voedsel. De beplanting van lanen en wandelbossen had een economische achtergrond. Hout was immers kostbaar. Ontspanning, het wandelen in een lommerrijke omgeving, kwam pas later. We mogen immers niet vergeten dat de lusthuizen op alle gebieden zelf bedruipend waren, dus ook voor wat betreft brandstof en bouwstoffen. Hout paste daar dan ook perfect in. van der Wijck schrijft in zijn doctoraatsthesis dat er voor 1670 in Nederland geen siertuinen te vinden waren bij de lusthoven. De Nederlandse 'zuinigheid' zou aan de grondslag van dit fenomeen liggen. Wel waren

er nutstuinen, zeg maar moestuinen, te vinden want die brachten uiteraard op.(3)

De vroege tuinen waren gekenmerkt door een perfecte symmetrie die verder bouwde op de middeleeuwse kasteel- en kloostertuinen. Zij vormden een weerspiegeling van het menselijk lichaam. De centrale laan, de hoofdas, fungeerde als ruggengraat, waarbij links en rechts identiek waren (zoals bij de mens). Het huis was als het ware het hoofd van dit botanische lichaam. De oorsprong van dit handelen is terug te vinden in de Italiaanse renaissance-tuinen. Deze manier van tuinen ontwerpen kwam rond 1600 vanuit Italië naar de Zuidelijke Nederlanden. In dit soort tuinen kwamen micro- en macrokosmos samen.(4)

Het is bovenal van belang te weten hoe de tuin van een lusthof er uitzag. Probleem hierbij is dat we de belangrijkste bron voor een onderzoek naar de tuin niet meer hebben, namelijk de tuin zelf. We moeten dus vertrouwen op de beschrijvingen van tijdgenoten, op afbeeldingen, maar ook kruidenboeken kunnen helpen. Daarnaast is het ook geen overbodige luxe om archeobotanische verslagen door te nemen. Bij opgravingen aangetroffen plantenresten, vooral zaden, leren ons onder andere dat bonenkruid en moerbeibomen courant werden gekweekt, waarbij de vruchten van de moerbeiboom als luxe werden beschouwd.

Maar daarmee weten we nog altijd niet wat er in de tuinen groeide en gekweekt werd.

We moeten de tuinen opdelen in twee soorten: de nutstuinen en de lusttuinen. Beide soorten kwamen in veel gevallen op het zelfde domein voor, al kon het gebeuren dat er een fysieke afstand tussen nuts- en lusttuin was. Soms was er ook een fysieke afstand tussen het huis en de tuinen. Als het huis omwald was lagen de tuinen in sommige gevallen buiten de omwalling. Maar daarnaast hebben we ook nog de boomgaard en de boomkwekerij. Deze twee waren onmisbaar om het domein zelfbedruipend te maken en te houden.

Dianne Harris schreef over dergelijke tuinen het volgende. Het waren sociaal gecreëerde ruimtes die zowel het leven van mensen reflecteert als vorm geeft in een specifieke plaats en tijd. Het zijn monumenten van aristocratische en edele *self-fashioning*, als expressie van hetzelfde omgevingsabsolutisme dat men ook vindt in de architectuur van de villa [= landhuis], en als *statement* over de relatie van de edelen ten opzichte van de kerk, de staat en elk ander lid van de elite. Zij functioneerden als materiële reflecties van culturele rijkdom gebaseerd op internationale en lokale culturen van educatie, geletterdheid en het theater. De tripolaire macht (individu, kerk en staat) werden in de [Italiaanse] tuin samengebracht.(5)

Loudon maakte in 1830 een classificatie: de symmetrische tuinen en de na-

tuurlijke tuinen.(6) Nu maken wij dit onderscheid nog steeds, maar spreken we van Engelse en Franse tuinen. Het kasteel van Versailles herbergt beide types tuinen. De tuin van dit kasteel is voor het overgrote deel natuurlijk Frans, maar het gedeelte rond het Petit Trianon is naar de Engelse stijl aangelegd. De sleutelwoorden bij Franse tuinen waren *parterre* en *broderie*. Hierop wordt verderop in de tekst dieper ingegaan. De kerngedachte bij de Engelse tuinen was het benaderen en het opnemen van de natuur in de aanleg. Geen wiskundige vormen dus.

Afb. 1. Zicht op het Zeeuwse stadje Domburg met op de voorgrond drie lusthoven, klein en groot, met bijhorende strak geometrische tuinen en boomgaarden. In de achtergrond de duinengordel. (uit M. Smallegange, Nieuwe Cronijck van Zeeland, 1700).

Nutstuinen

Nutstuinen werden gebruikt om al datgene te kweken wat 'nuttig' was, met uitzondering van hout. We spreken nu van moes- en kruidentuinen. Het was belangrijk dat de nutstuinen niet op de as van het huis werden aangelegd, want dit komt het uitzicht niet ten goede. Hoewel ze noodzakelijk en onmisbaar waren, moesten ze verborgen blijven.

Wat werd in die tuinen precies gekweekt? In de tuinen van de buitenhuizen van de familie de Croÿ (7) werden groenten gekweekt als andijvie, artisjok, kervel, kool, pastinaak, snijbiet, radijs, venkel en wortelen. Daarnaast waren er kruiden te vinden als Spaans bonenkruid, hyssop (8), mierikswortel

en wijnruit (9). In die tijd werden soorten gekweekt die men nu ‘vergeten groenten’ noemt. Bepaalde planten hadden een dubbele functie. Laurier is daar een goed voorbeeld van. De blaadjes werden gebruikt in stoofpotjes, denk maar aan onze Vlaamse stoverij. De bessen werden dan weer als ingrediënt in medicijnen gebruikt. Er was er plaats voor heel wat officinale planten, zo genoemd naar de officina (werkplaats) van de apotheker: alsem (absint), anijs, basilicum, ossentong, selder, pompoen, komkommer, koriander, hyssop, laurier, meloen, (veld)zuring, lange peper, postelein, rozemarijn, bonenkruid, salie en tijm. De lijst is echter veel langer dan deze greep uit de kruidenwereld. In oude en hedendaagse drukwerken wordt uitgebreid aandacht besteed aan de ziekten en ongemakken die hiermee verholpen kunnen worden. Binnen dit korte bestek is er echter geen ruimte om hier aandacht aan te besteden, hoe boeiend deze materie ook is.

We moeten steeds in het achterhoofd houden dat buitenverblijven zelfbedruipend waren en dat er dus weinig of niets, met uitzondering van vlees, extern werd aangekocht. Dankzij het werk van Aglaë Adanson weten we wat er bij haar op tafel verscheen. In haar werk pende zij ijverig haar recepten neer, waarbij ze ingrediënten van eigen bodem gebruikt. Op die manier weten we wel wat er in haar tuin gekweekt werd: witte en rode kool (blijkbaar geen bloemkool), spruiten, broccoli, witloof, erwten, zuring, wortelen, rapen, prei, selder, ui en sjalot, kropsla, paardenbloem, andijvie, tuinkers, kervel, lente-ui, asperges, tomaten, pastinaak, postelein, pompoen, groene snijbiet, bonen, linzen, artisjok, hop, komkommer, augurken, schorseneren, spinazie, kardoer (10), aardappelen en aardperen, aubergines, champignons, peterselie, tijm, laurier, basilicum, maar ook kastanjes. Ze geeft ook op welke kruiden ze in haar bereidingen gebruikte: look, azijn, kruidnagel, peper en zout, nootmuskaat, dragon, mosterd, olijfolie en boter (als vetstoffen), kurkuma, saffraan, acaciabloemen, citroen en kaneel.

Om een min of meer volledige kijk te krijgen op moestuingewassen zijn we ten rade gegaan bij het tweedelige werk van M. de Comble (11). Hij zegt hierover het volgende: *Une maison de campagne sans jardin utile ne remplissent pas le cœur; c'est dans un bot potager qu'on retrouve les ressources qui flattent les sens.*(12) In de 18de eeuw vond men in de Comble's ideale moestuin volgende planten: alsem, look, anijs, *arroche*, artisjok, asperge, basilicum, *baume*, (rode) biet, Turkse tarwe (maïs), *bourache*, ossentong, kappertjes, Oostindische kers, kardoer, wortelen, selder, kervel, champignons, *cheruis*, cichorei, kolen, bieslook, pompoen, lente-ui, komkommer, koriander, grove varkenskers, courgette, hyssop, sla, lavendel, laurier, fijne kruiden, veldsla, marjolein, melisse, meloen, aubergine, mosterdkruid, raap, ui, zuring, pastinaak, *patience* (waarschijnlijk een soort dragon), *perce-pierre* (een soort venkel), peterselie, kleine pimpernel, prei, biet, erwttjes, lange peper, postelein, *raiponce*, radijs, rave, rozemarijn, rucola, *rue*, schorseneer, Spaanse schorseneer, bonenkruid, salie, tijm, aardpeer, wit vetkruid en truffel. Aardbeien

bleken in de 17de eeuw bij de rijkere stand zeer geliefd en werden volop in hun tuinen gekweekt. Pieter de La Court vander Vorst noemt ook nog braambessen en frambozen. (13)

Afb. 2. Het Blauw Casteelken (*les Fougères*) in Melle, Varingstraat (detail uit de Ferrariskaart, 1771-1778).

Boomgaarden

Een bijzonder soort nutstuin is de boomgaard. In de boomgaard zijn geen exotische fruitbomen terug te vinden. Deze kunnen immers niet tegen onze winterkoude. We vinden die natuurlijk wel in de oranjerie of de serres. In de kasteeltuin van Neercanne, bijvoorbeeld, groeiden peren, perzik, abrikoos, appel en kers. De onbekende auteur (14) van *Le jardinier portatif* (1774) noemt naast dezelfde fruitboomsoorten, ook nog pruimen en amandelen.

Om een zicht te krijgen op de variëteiten aan appels, peren en perziken die in de boomgaarden werden gekweekt moeten we verwijzen naar een uitgebreide bijdrage in dit tijdschrift van Daniel Lieveois (15). In dit uitgebreide artikel behandelt hij een vroeg achttiende-eeuws handboek dat bewaard wordt in het Gentse stadsarchief en dat gedetailleerd de aanplanting van diverse soorten beschrijft. De eigenaar van de boomgaard had duidelijk een voorkeur voor peren, waarvan hij een verbazingwekkend groot aantal, nu verdwenen rassen kweekte. Naast de perelaars werden ook appelbomen, notelaars, pruimelaars en perziken aangeplant.

Daarnaast zijn er de talrijke 19de-eeuwse teksten. Godefroy (16) geeft ons een uitgebreid overzicht van wat er allemaal in een boomgaard kon aangeplant worden. Wij willen u deze lijst zeker niet onthouden en geven ze weer per soort. De soorten zijn geklasseerd volgens de maand dat ze rijp zijn of tot wanneer ze kunnen bewaard worden.

Peren

- januari Bergamotte de la Pentecôte, bergamotte de Pâques, Bézy de Chaumontel, Bon Chrétien d'hiver, Colmars, Passe-Colmars, Royale d'hiver
- juli Bourdon musqué, Madeleine
- augustus Orange musquée, gros Rousselet, Blauquet, Epargne, Rousselet de Reims
- september Poire d'Angleterre, Messire Jean, Bergamotte d'été, Bon Chrétien d'été, Epine d'été, Jargonelle Beurre gris
- oktober Bergamotte suisse, Bézy de la Motte, Catillac, Callebasse, Doyenné, Sylvange, Mouil-le-Bouche, jalousie, sucré vert
- november Beurré d'Aremberg, Crassanne, Doyenné roux, Martin Sec Saint-Germain, Virgouleuse

Appelen

- januari Reinette de Caux,
- februari Reinette franche grise
- maart Pomme d'api
- juli Calville d'été
- september Fenouillet doré
- oktober Fenouillet jaune, Reinette du Canada
- november Calville blanc, Calville rouge, Reinette d'Angleterre
- december Fenouillet gris, Reinette d'Espagne, Reinette dorée

Kersen:

- mei Cérise anglaise
- juni Belle de Choisy
- juli de Montmorency, Royale, Cherry-Ducke, cerise à courte queue

Pruimen:

- juli de Monsieur, Royal de Tours
- augustus Reine Claude, Mirabelle, Royale, de Jérusalem
- oktober de la Saint-Martin

Perziken:

- augustus Grosse mignonne, Belle Bauce, Desprez, Madeleine de Courson, de Malte, Pourprée hâtive
- september Chevreuse hâtive, Bourdine, Grosse violette hâtive, Admirable, Royale, Téton de Vénus
- oktober Abricotée

Druiven:

- augustus Chasselas hâtif
- september Chasselas de Fontainebleau, Chasselas violet, Muscat blanc, Muscat noir

Andere:

Abricot précoce (juni), Bigareau commun (juni), Guigne noire (juni), Avant-Pêche blanche (juni), Abricot-Pêche (augustus)

Op de soorten gaan we niet verder in, omdat dit niet volledig binnen dit onderwerp valt. Kenners van boomfruit zullen hier waarschijnlijk hun vingers af likken.

Boomkwekerijen

86

Naast het *huys van plaisance* van het Westveld te Sint-Amandsberg lag de *Beukenplanterye*, een stuk grond waarop jonge beuken werden gekweekt. Deze aanplanting staat nog vermeld op een kaart van 1806. Dit is maar een enkel voorbeeld. Een boomkwekerij op een lusthof doet wat eigenaardig aan. Volgens de reeds geciteerde anonieme auteur van *Le jardin portatif* was een boomkwekerij echter een verplichte zaak. Maar waarom? Jonge bomen waren nodig om de afgestorven exemplaren te vervangen. Deze laatste veroorzaakten in het park lege ruimtes en die waren niet mooi om te zien. Het uitplanten van de jonge bomen moet volgens deze auteur gebeuren begin maart omdat de aarde zich dan mooi rond de jonge wortels sluit. (17)

Volgens de zelfde bron moet de grond waar de bomen in geplant werden voldoen aan enkele voorwaarden. 1. Hij mag geen kwade geur afgeven, 2. Hij moet gemakkelijk te bewerken zijn, 3. Er mogen niet te veel stenen in de ondergrond zitten, 4. De grond mag niet te droog, niet te vochtig en niet te zandig zijn. En 5. De kleur moet grijs tot zwart zijn, maar liefst roodachtig. Dit laatste wijst waarschijnlijk op het gehalte ijzer dat de grond bevat. Deze, letterlijk, grondvoorwaarden waren ook geldig voor de boomgaarden. Fruit van deze gronden was 'mooi, krachtig en overvloedig'. (18) Wat de bodemgesteldheid betreft nog dit. In Frankrijk werd in sommige pachtcontracten bepaald dat de pachter verplicht was bomen aan te planten die veel water nodig hadden. Bedoeling was de grondwaterspiegel op peil te houden. (19)

Siertuinen

Siertuinen waren er, in tegenstelling tot nutstuinen, alleen om het prestige uitgebreid te etaleren. Het ontwerp van de tuin moest worden aangepast aan de landschappelijke eigenaardigheden. Veel hing dan ook af van de inventiviteit van ontwerper, bouwmeester en opdrachtgever. Het was ook vaak zo dat de grote lijnen van het kasteel en de tuin gelijktijdig en als eenheid ontworpen werden. De invulling van de perken werd dan verder overgelaten aan de hovenier. De perken werden meestal gekenmerkt door strakke geometrische patronen, vandaar dat er in de handboeken sprake is van broderie. (20) De tuinaanleg stond dan ook vaak onder Franse invloed. Dat is trouwens ook te merken aan het grote aantal Franse traktaten die over het ontwerpen van tuinen werd geschreven in de 17de en 18de eeuw.

Ook Nederlandse auteurs hebben zich aan dit onderwerp gewaagd, maar ze schreven vooral hun Franse collega's af. De La Court vander Voort geeft echter enkele bespiegelingen over de gronden waar die tuinen moesten komen. Waterpas vlakke gronden zijn *bequaemer en verkiezelijker*. Alleen uit irrigatiestandpunt zijn vlakke gronden ideaal. Hoge gronden hebben te lijden van te veel vochtigheid en op lage en hellende gronden is het onmogelijk iets aan te planten. De gronden moeten rechthoekig zijn (de La Court vander Vorst noemt ze een lang vierkant). Deze vorm is ideaal om een goede schikking van de lanen te bekomen, bewerkstelligt een betere verdeling van de *cieraeden* (dit zijn prieeltjes, beelden en dergelijke) en deze vorm laat ook de gronden groter lijken. Alles moet dan ook zodanig aangelegd worden dat de bezoeker de grootte van het terrein niet kan inschatten. Maar, parterres et waterpartijen, theaters, labyrinten, waranden, enzoverder, hebben in *gemeene* lusthoven geen plaats, wegens heel dikwijls een te kleine oppervlakte. Als er toch grachten, kanaaltjes of vijvers in het plan zijn opgenomen dan moeten die uiteraard helder en schoon zijn en onkruidvrij gehouden worden. De parterre(s) komt/komen voor en achter het huis, nooit naast het huis want daar kan men ze vanuit het huis niet zien. Rond de parterres die omheind zijn, mogen beelden worden geplaatst. Ook waterkommen hebben daar een plaats. (21) Beelden, prieeltjes, waterkommen en -partijen, theehuisjes, grotten, aangelegde ruïnes, enzoverder worden in de Nederlandse traktaten *cieraeden* genoemd. De Nederlanders bleken daar nogal tuk op te zijn.

G. van Laar, befaamd Nederlands tuinarchitect (22), heeft het in zijn *Magazijn...*(23) over tuinkunst. De Nederlanders leerden dit van de Engelsen. Volgens zijn zeggen onderging de tuinkunst midden de 18de eeuw een grote hervorming en verbetering, wederom dankzij de Engelsen. Wat de Britten toepasten op hun grote parken was echter zeer nadelig voor de landbouw omdat veel landbouwgronden omgevormd werden tot parken. Maar wat zij toepasten op hun grote parken was ook toepasbaar op kleinere landgoederen. De kleinere stukken grond leken daardoor groter. Op deze kleinere

oppervlakten werd een grotere verscheidenheid aan planten en *cieraeden* geëtaled. Kunst was de wilde natuur over te nemen en met bevalligheid te schikken.

Courtois-Gérard beschrijft in zijn boek *Manuel pratique de jardinage* (1849) de planten in een siertuin van een luthof: hagendoorn, witte acacia, Judea- of judasboom, Spaanse eik, rode kornoelje, heesters, zwepenboom, Europese netelboom, kerselaar, cipressen, zuurbes, smalbladige olijfwilg, gewone es, valse christusdoorn, hulst, beuk, taxus, seringen, boksdooorn, witte moerbeij, hazelnoot, iep, pruimelaar, grijze of grauwe els, perelaars, appelboom, wegedoorn, echte christusdoorn, gewone vlier, gewone liguster, levensboom en de wollige sneeuwbal. Dit zijn struiken en bomen die we in onze tuinen niet zo snel zullen terugvinden.

Afb. 3. Het kasteel de Blasere of Idewalle te Afsnee. Naast de geometrische tuin een hoevegebouw en meer centraal een vrijstaande duiventoren (1641, Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer).

Naast de grote dreven die toegangen tot dit soort huizen verleenden, zijn er de met ornamenten versierde afgebakende tuinen en wandelbossen. Langs de dreven en in de bossen stonden de zelfde bomen: eik, den, olm, beuk, abelen, els, fijnspar, 'gepanacheerde' den, Sabijnse den en linden. *Ipen of Olmen, Essen, Beuken en Eiken-boomen, bejaerd zynde, [geven] den Eigenaer goed voordeel*, schrijft vander Voort. (24) De perkjes in de 'broderietuinen' werden meestal afgeboord met buxus en taxus. We mogen niet vergeten dat in de 17de eeuw de nieuwsgierigheid naar uitheemse planten groeide. Zodoende groeide het assortiment aan planten dat in deze tuinen terug te vinden was. Deze evolutie droeg dan ook bij tot de bouw van serres en oranjerieën.

In de laatste eeuwen van het Ancien Régime gingen tuinbouwers en -aanleggers ook op zoek naar bomen en struiken die minder ruimte in beslag namen. Bedoeling was de tuinen een opener karakter te geven. Volgens de La Court vander Voort was het bevorderen van de doorkijk in de tuin, hij schrijft *stop-pingen vermijden*, van cruciaal belang bij het aanleggen van een lusttuin. De aandacht van de bezoeker moet naar achter in de tuin getrokken worden zonder hinderlijke obstakels te zien. Naarmate de eeuwen vorderden werden de tuinen oasen van rust waar de kasteelheer en zijn gezin zich in alle rust kon terug trekken. De tuinen werden parken, veelal met een vijver. Ze waren als pronkelement onderhevig aan wisselingen in mode. Tuinarchitecten verdienden dan ook fortuinen met het verkopen van de nieuwste mode in tuinenland en het aanleggen van hun al dan niet schitterende ideeën. We mogen ook niet vergeten dat verandering van eigenaar ook een verandering in de tuin kon mee brengen. Ook Pieter de La Court vander Vorst wist al dat *niemand zig in 't geheel het geweld der mode [kan], al quam die buitenspoorig te woeden, onttrekken*.⁽²⁵⁾ Volgens van Laar waren heel wat luthoven omgevormd. Zij waren niet meer aangepast aan de 'moderne' tijd, maar ze werden heropgebouwd en de tuinen werden naar de laatste mode heraan-gelegd. ⁽²⁶⁾

Parterres (27)

In de inleiding van deze bijdrage schreven wij dat de sleutelwoorden voor een Franse tuin *parterre en broderie* waren. Op deze plaats komen we dan ook op deze begrippen iets uitgebreider terug. Het is uiteraard niet de bedoeling een cursus 'tuinaanleggen' te geven.

Een parterre wordt gedefinieerd door zijn geometrische vormen en is dus ook strikt beperkt in zijn afmetingen. Een parterre is namelijk twee maal zo lang als ze breed is (vb.: 10 m breedte en 20 meter lengte). Onze reeds eerder geciteerde anonieme auteur schrijft er wel fijntjes bij si le terrain le permet. ⁽²⁸⁾ Dat werd geen algemene regel. Dezallier d'Argenville, die publiceerde onder het acroniem L.S.A.J.D.A., bepaalt dat de breedte van een parterre gelijk moet zijn aan de gevellengte van het huis. De lengte van die parterre is dan gelijk aan twee of drie keer de breedte van de parterre. Met andere woorden: de gevellengte bepaalt de oppervlakte van de parterre. Nog anders gezegd: hoe groter het huis, hoe groter de parterre. Dit kwam uiteraard alleen maar het prestige ten goede. Een andere bron ⁽²⁹⁾ stelt dat *Compartiments & broderies des parterres sont tirées des figures de géométrie, tant de lignes droites, que circulaires, mixtes, etc.* De verschillende tekeningen die men in een parterre kon aantreffen waren onder andere rolornamenten, spiralen, roosjes, palmettes, knopen, cartouches, aanplanting in de vorm van nietjes, rozenkransen, afgesneden bladeren, wolventanden, klaver, pluimen, enzovoort enzoverder. De lijst aan vormen die in parterres gebruikt werden is

quasi oneindig. Maar zoals gezegd zijn geometrie en symmetrie in deze heel belangrijk.

Over parterres is echter niet zoveel literatuur terug te vinden. Dezallier (30) klaagt er over dat er voor 1711, het jaar van de eerste uitgave van zijn werk *La théorie et la pratique du jardinage, où l'on à fond des beaux jardins*, nauwelijks literatuur over tuinaanleg was verschenen. In zijn voorwoord bij de derde uitgave van dit werk (1739) wijst hij op een positieve evolutie.

Naast enkele algemene beschouwingen over de juiste plaats van de tuin in het geheel van de luthof besteedt deze auteur veel aandacht en bladzijden aan de 'parterre'.

Volgens hem is het bedenken van een mooie tuin minstens even moeilijk als het uittekenen van een mooi luthuis. Om een mooie tuin aan te leggen moet de eigenaar drie zaken goed doordenken en aanpakken. 1. Een deskundig tuinarchitect zoeken. 2. Geen meeloper zijn in het tuingebeuren. 3. De financiële kant van de tuinaanleg goed uitkienen. Dit alles moest voorkomen dat de eigenaar het jaar nadien helemaal opnieuw moest beginnen, wat vanzelfsprekend weer onkosten zou meebrengen.

In het ganse tuinconcept dat uitgedokterd werd, was de *parterre* hoe dan ook het belangrijkste element. Parterres vormden de rijkdom van de tuin, maar tevens de meest delicate plaatsen. Alle parterres zijn min of meer gelijk. Het grote verschil zit hem in het gebruik van het landschap bij de aanleg van de parterre. Het landschap legt met andere woorden zijn wetten op.

Een parterre is per definitie vlak. Bijgevolg moet aan deze vlakke een reliëf worden gegeven. Dit kan door het aanplanten van struiken of door gebruik te maken van houten constructies.

Worden struiken aangeplant, dan wordt gezocht naar struiken die afkoeling geven aan de daarboven liggende appartementen, vooral bij een hoge zomertemperatuur. Bij het aanplanten van struiken diende er bovendien aandacht te worden besteed dat er wintergroene struiken geplant werden. Dit uiteraard om ook in de winter nog een vrij behoorlijk uitzicht te hebben zodat de bewoner niet uitsluitend op dorre struiken en bomen diende te kijken.

Er bestonden vier soorten parterres.

1. *Parterres de broderie*: deze soort wordt zo genoemd omdat de beplanting refereert naar kantwerk. Deze parterres zijn naar het schijnt de mooiste. Soms worden ze vergezeld door grote stukken gazon. De bodem van dit soort parterre moet uit zand bestaan. Parterres de broderie nemen de belangrijkste plaats in de tuin in, dicht bij het huis. Parterres de compartiment dienen ze te vergezellen.

2. *Parterres de compartiment*: Bij dit soort parterres wordt de tekening par symmétrie herhaald. Ze worden ook vermengd met stukken gazon en bloemperken. Zoals gezegd vergezellen zij de parterres de broderie.

3. *Parterres à l'anglaise*: dit zijn de eenvoudigste onder de parterres. Zij zijn tevens *les moindres de tous*. Ze werden vooral gebruikt om grote oppervlak-

ten op te vullen. Ze werden ook gebruikt in oranjerieën, maar worden dan uiteraard parterres d'oranjerie genoemd.

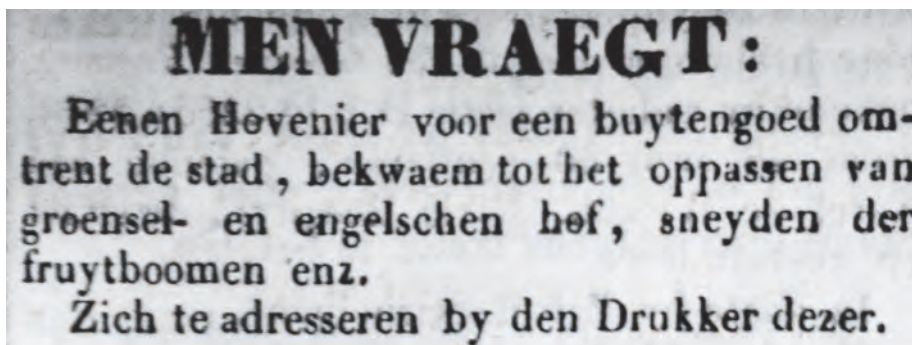
4. En dan zijn er als laatste de *parterres de pièces coupées*. In 1739 waren ze echter nog nauwelijks in de mode. Ze waren echter uiterst geschikt voor kleine ruimten. Werden ze gebruikt om bloemen te kweken, dan werden ze *parterre fleuriste* genoemd. Zoals gezegd schonk Dézallier verder weinig aandacht aan deze vorm van parterre.

Godefroy (31) geeft ons de nodige informatie in verband met de planten die in een parterre konden aangeplant worden. Het zijn er heel wat en ze kwamen ook niet allemaal tegelijkertijd voor in de parterres. De lijst, van adonide tot zinnia: adonide, affodil, akelei, alcea (stokrozen), alpenscheefkelk, alyssum (schildzaad), amaryllis, anemoon, anjer, aspergeorchis, aster, balsem, basilicum, basterdwederik, bergamot, besanjelier, betonie (koortskruid), bieslelie, bittere scheefbloem, blauwe regen, blauwe strobloem, bloedwortel, bonenkruid, boonkapper, boterbloem, bragalon, cacilie, campanula, casse, chrysantem, cyclamen, dagbloem, daglelie, dahlia, doornappel, drieblad, duifkruid, duivenkervel, duizendblad, edelweis, elfenbloem, ephemeris, ereprijs, flox, geitenruit, gentiaan, geranium, gewone dotterbloem, gladiolen, goudsbloem, gulden roede, haaksterrenkroos, hanekam, heidewikke, helleborus, hibiscus, hondstong, hyacint, ijzerhard, iris, jakobslander, jeruzalemkruis, kamille, kievitsbloem, kogelamarant, kogelboterbloem, kolokwint, koningskaars, korenbloem, kruiskruid, kwastjesbloem, lavendel, leeuwenbek, lelie, leliegras, lenteklokje, lobelia, lok, longkruid, lupine, maagdenpalm, margriet, Marokkaanse kamille, meiklokje, meisjesogen, mirabilis, moerasandijvie, moerashyacint, monnikskap, muurbloem, narcis, narcisklokje, orchidee, oregano, paasbloem, papaver, pioen, porseleinstertetje, prachtkaaars, prairieklaver, reseda, ruit, saffraan, salie, salomonszegel, sanseveria, schildpadbloem, sedum, silphium (mogelijk uitgestorven), sleutelbloem, sneeuwlokje, sperkruid, spirea, stalkruid, steenbreker, steenraket, swertia (een soort gentiaan), tulp, valeriaan, viooltjes, voetblad, vogelmelk, vrouwenschoentje, vuurgentiaan, vuurwerkplant, waterdrieblad, waterlelie, wijnblad, wikke, wilde ridder-spoor, wilde indigo, winde, zeeajuin, zijdeplant en zinnia.

Het lijkt een bont allegaartje, maar er werd wel voor gezorgd dat er variatie was in plaatsen van aanplanting, bloeitijden, grootte, kleur enzoverder. Met het aantal planten dat Godefroy opgeeft kan een heus herbarium gevuld worden. Ook dient hier weer de opmerking gemaakt te worden dat een aantal planten twee functies hadden, een esthetische en een officinale. Bij de laatste behoren onder andere duivenkervel, helleborus, kolokwint, papaver, ruit en saffraan. Dit is slechts een kleine greep uit de planten die voor officinaal gebruik aangewend werden.

Engelse tuinen

De achttiende en negentiende eeuw waren voor de Engelse tuinaanleggers hoogdagen. Zij reageerden tegen het rationalisme en formalisme in de Franse tuinkunst die tot dan de richtlijn bij uitstek was voor tuinaanleg. De Engelse manier van tuinaanleg verbood parterres. Het landschap moest licht heuvelachtig zijn, zonder onderbrekingen en zonder duidelijke randen. Hoofden dwarsassen werden vervangen door kronkelende lijnen, de zogenaamde serpentine. Deze vormden het hoofdelement. Kunstmatige waterpartijen, die nogal eens het pronkstuk vormden in Franse tuinen, werden volledig verbannen. Broderie in de terrassen of parterres werden vervangen door gelijkvormige grasvelden. Verder werden omheiningen, latwerk en muren naar de prullenbak verwezen en vervangen door een brede sloot die rond de tuin loopt zonder die van de rest van het landschap af te snijden.(32). In een Engelse tuin was er plaats voor wilde bloemen die zonder ordening kris kras door elkaar gezaaid en geplant werden; bloemen zoals kamperfoelie, vingerhoedskruid en vergeet-mij-nietjes. Die bloemen werden dan een maal per jaar gemaaid.(33)

Afb. 4. En uiteraard zijn er hoveniers nodig. Annonce in de Gazette van Gent, 18 oktober 1848 (verzameling Stadsarchief Gent).

Symbolisme in achttiende-eeuwse tuinen

Volgens Tromp speelde de vrijmetselarij geen onbelangrijke rol in de 18de-eeuwse geschiedenis van de tuinkunst. Hij verwijst daarbij naar symbolen als de Apollotempel. Apollo was volgens Tromp het vrijmetselaarsequivalent voor de Zon en bij uitbreiding voor de Grootmeester.

Hij durft dan ook te veronderstellen dat tuinontwerpers vrijmetselaars waren. Dit zal in sommige gevallen wel zo geweest zijn.(34) Wij denken echter dat het vooral de opdrachtgevers zullen geweest zijn die bij een of andere loge waren aangesloten.

De tuin op zich was al een symbool. De Franse tuin die symbool stond voor macht; ze dienden om het ontzag van het gewone volk ten opzichte van de

heer te verwerven en vervolgens de Engelse tuin die het tegenovergestelde van de Franse tuin is en die dient als plaats waar men kan vluchten, weg van de stadsrealiteit en de politiek.(35)

Vrouwelijke ontwerpers van lusttuinen

Elders in dit tijdschrift schreven we dat Adanson een heel zelfbewuste vrouw was en dat men haar in de sixties zeker en vast een feministe zou genoemd hebben. Het hoeft ons geenszins te verwonderen dat Adanson zich meer dan uitgebreid met dit leven bezighield. Alles wat met buitenhuizen, lusttuinen en dergelijke te maken had was in de zeventiende eeuw exclusief aan vrouwen voorbehouden.(36) De vrouwen beschouwden de tuinen als een bron van vermaak en ontspanning, als botanisch kenniscentrum, als statussymbool maar ook als basis voor medicijnen en voedsel voor persoonlijk gebruik en economisch gewin.(37) Tuinen bevatten daarom naast esthetische en representatieve elementen ook belangrijke politieke en staatkundige betekenissen. De vrouw koos in haar rol van opdrachtgeefster voor een iconografisch programma waarin de liefde centraal stond.(38) De lusttuinen door vrouwen aangelegd bleken echter niet 'vrouwelijk' te zijn. Wandelparken werden door iedereen gebruikt en wilden de vrouwen extra schaduw dan maakten ze gebruik van parasols en waaiers om hun huid te beschermen. Wel was er een keukentuin die natuurlijk het domein van de vrouw was.

Vrouwen bleken wel sterker te zijn in het kweken van 'tropische' gewassen. Zo werd de eerste ananas in Nederland in 1694 voor het eerst door een vrouw gekweekt. Daar dit niet in een gewone oranjerie kon omdat de temperatuur daar te laag was moet ze over een verwarmde kast beschikt hebben. Blijkbaar waren de Nederlandse vrouwen keien in dit soort zaken. Ze verwierven een zeer goede reputatie, zodat zij buitenlanders konden aanleren hoe de gewassen te verzorgen. Zij legden zich echt toe op het kweken van nieuwe varianten en hadden in dit verband contact met geleerden-botanici uit gans Europa waarmee ze niet alleen correspondeerden maar ook zaden en plantgoed uitwisselden.(39)

Of de Vlaamse vrouwen ook zo inventief waren op botanisch gebied hebben we in de literatuur niet kunnen terugvinden. Misschien moet daar meer onderzoek naar gedaan worden. Het gebrek aan literatuur over dit onderwerp kan ook het gevolg zijn van de zogenaamde Vlaamse bescheidenheid.

Vlaamse, in de 17de en 18de eeuw per definitie katholieke, vrouwen waren misschien niet zo vrijgevochten als hun Nederlandse, protestantse, seksegenoten, maar het erfrecht en dergelijke liet hen wel toe zekere 'macht' over huis en tuin uit te oefenen. In tegenstelling tot hun Nederlandse collega's-vrouwen (die tot in 1957) handelingsonbekwaam waren, mochten de Vlaamse vrouwen ook al onder het Ancien Régime bepaalde handelingen stellen. In het leenrecht ging alle bezit aan gronden en functies die onder het begrip heerlijkheid en 'leen' vielen, naar de oudste zoon. Meestal vertegenwoor-

digde dat echter slechts een klein gedeelte van het (adellijk) familiebezit. Het overgrote deel viel onder het Vlaamse gewoonterecht waarin vrouwen en mannen, jong en oud gelijk gerechtigd waren.

Buitenlanders over onze tuinen

Er werd in het begin van de 19de eeuw door botanici nogal wat afgereisd. Het is duidelijk dat er zich in de 18de en 19de eeuw een nieuwe vorm van toerisme ontwikkelde, het tuintoerisme. Dit was niet alleen weggelegd voor botanici, echte of vermeende, maar ook voor de welstellenden van die tijd. De rijken deden een grand tour van Europa om ideeën op te doen bij andere rijken die hun tuintje hadden laten opknappen.

De Schot P. Neill bezocht in 1817 enkele steden in Vlaanderen. (40) Als eerste stad in de rij beschreef hij Oostende, maar de eerste tuin die hij beschreef was die van mijnheer Bertrand, een Brugs koopman. De tuin was volgens Neill *in old Flemish style, with regular serpentine walks (41), berceaus of lime-trees having openings like windows, and wit lang straight walks, terminating in studied vista views*. Bepaalde zaken in deze tuin vond de auteur maar niets. Zaken zoals banken die wegzonken als men er ging op zitten, fonteinen die werkten als er iemand langs kwam, een kanon dat werd afgevuurd met behulp van een lens en zonlicht, zonnewijzers die iedere uurzone weergaven getuigden volgens hem van een *very bad taste*. De plaatsing van de planten in de tuin van mijnheer Bertrand is volgens hem *inconceivably stiff*. (42) Bijzonder vond hij wel de acht agaven en een collectie aan appelsienbomen in potten. Ook de mirteplanten vond hij kwalitatief gezien excellent. De rododendrons, magnolia's, azalea's en dahlia's vond hij 'sympathiek'. Als fruit apprecieerde hij vooral peer en appel waarvan de bomen zo gesnoeid waren dat ze minder plaats innamen maar ook minder schaduw gaven. In de tuin zag hij vijf serres waarvan de middelste de verwarmingsinstallatie bevatte en waar heel tere plantjes werden bewaard. Langs weerszijden stonden dan weer kasten waar iets sterkere planten werden bijgehouden, terwijl perzikbomen en druivelaars werden gekweekt in de twee uiterste kasten. Ook ananas vond men daar terug. Neil was verbaasd in een particuliere tuin cichorei te zien. Hij keek nog verbaasder toen hij hoorde dat de jonge blaadjes in salades werden gegeten, terwijl de oudere bladeren werden geoogst en aan de (melk)koeien werden gegeven. De wortels, die volgens zijn zeggen, naar paardenbloemen smaakten, werden gekookt en daarna in puree verwerkt. Hij vermeldt ook nog dat cichorei tijdens de Napoleontische tijd als vervangmiddel voor koffie werd gebruikt. Verder noemt hij een bloem: de hanenkam. (43)

De reis van de Schot ging verder naar Gent waar hij *Smedt's garden* bezocht. Daar werden naast groenten voor eigen gebruik ook groenten voor de verkoop gekweekt: zilveruitjes, artisjok, rode biet, andijvie, sla, ui en postelein. (44) Van daar uit trok het gezelschap naar de villa van mijnheer Meulemeester, eveneens te Gent. De auteur vond daar twee waterplanten die hij daar blijkbaar niet verwachtte maar hij noemt geen naam. Wat Neill ook ten zeer-

ste verbaasde was dat de tuin niet door hagen maar door grachten omheind was. In de niet al te grote tuin van Meulemeester stonden cipressen, okkernootbomen, haagbeuk en leibomen (hoofdzakelijk perzik en peer) en verder de klassiekers zoals erwten, bonen en wortelen. De onmisbare serre stond er natuurlijk ook.(45)

Conclusies

Als besluit mogen we stellen dat wat er in de tuinen groeide, natuurlijk grotendeels afhing van de ondergrond, maar vooral van de kennis en de handigheid van diegene die in de tuin werkte. Ook van de bemesting hing veel af en dat was tijdens het Ancien Régime een probleem. Zo zagen we eerder dat het afvalwater van de keuken op de mestvaalt liep of zelfs rechtstreeks aan de varkens gevoederd werd. de Comble verbiedt ten stelligste het gebruik van dit afvalwater als meststof. Ook het gebruik van de inhoud van de mestvaalt als meststof verbiedt hij. Dit zou leiden tot grote, ruwe en smaakloze groenten, fruit en kruiden.

We mogen verder stellen dat de lusttuinen een evolutie doormaakten van een geometrisch correcte tuin, zeg maar de Franse tuin, naar een 'natuurlijke' tuin, de Engelse tuin, waarbij men eigenlijk niet kon zien dat hij aangelegd was omdat hij zeer dicht bij de natuurlijke begroeiing aanleunde. Engelse tuinen werden in onze contreien meer aangelegd dan Franse tuinen, omdat Engelse tuinen nu eenmaal minder oppervlakte vragen dan Franse. De Engelse tuin zou in onze streken precies om die reden zijn intrede hebben gedaan in de eerste helft van de 18de eeuw.

We mogen ook stellen dat er qua groenten niet bijster veel andere zaken in de tuin werden gekweekt dan wat wij als hobbytuinier nu in onze tuin aanplanten. Toegegeven, enkele van de hier aangehaalde soorten hebben wij jarenlang gecatalogeerd onder de noemer 'vergeten groenten'. Dankzij de revival van deze gewassen zijn deze groenten niet langer 'vergeten'.

Voor het fruit kunnen we ongeveer het zelfde verhaal vertellen. Daniël Lieveois wees er al op dat heel veel variëteiten nu niet meer courant te krijgen zijn of zelfs uitgestorven. Uit de opsomming die wij naar voor hebben gebracht zou dit ook moeten blijken, maar wij laten dit liever aan mensen over die meer beslagen zijn in fruit.

Ook wat sierplanten betreft is de aanplanting niet zo erg verschillend van wat wij heden ten dage in onze tuinen planten. Wel dient er op gewezen dat bij de aanplanting van lusthoftuinen ermee rekening werd gehouden dat ook officinale planten werden voorzien. Officinale planten, zo genoemd naar de officina (werkplaats) van de apotheker, zijn die planten die als geneeskrachtig werden aangewend. In de 18de-19de eeuw werden nog heel wat huis-, tuinen keukenpreparaten gemaakt om kleinere kwaaltjes te verhelpen. Maar, zoals gezegd, of die ook effectief werkzaam waren, is een andere discussie.

Noten

- 1 J.-F. Blondel, *Traité d'architecture dans le goût moderne. De la distribution des maison de plaisance et de la décorations des édifices en général.* (1737)
- 2 J. Quellier, *Le jardin fruitier-potager, lieu d'élection de la sécurité alimentaire à l'époque moderne* (2004, p.3)
- 3 van der Wijck H.W.M., *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel.* (doctoraatsthesis Technische Hogeschool Delft, 1974, p. 38)
- 4 T. Henry-Buitenhuis, *Soetigheid des Buitenlevens.* In: *Wat het landschap te zegen heeft.* Horstcahier 28, 2006, p.22.
- 5 D. Harris, *The nature of authority. Villa culture, landscape & representation in the eighteenth-century Lombardy* (2003) (geciteerd in: J. Deprest, *Symbooliek van de vroegmoderne kasteelarchitectuur in Vlaanderen* (masterscriptie, UGent, 2015, p.39)
- 6 J.-C. Loudon, *Traité de la composition et de l'exécution des jardins d'ornement* (1830, p. 65)
- 7 C. De Maegd, *Les jardins sont la partie la plus riante d'une maison. Siertuinen bij adellijke residenties in de 17de en de 18de eeuw.* (in: *Belgische Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 88, 2010, p. 409-434)
- 8 Hissop bevat etherische oliën. Het kalmeert de zenuwen, zuivert het bloed, wekt de eetlust op en helpt je van vervelende winden af. Het helpt vette vis gemakkelijker verteren. Het smaakt heerlijk bij pastei en het past bij fruitsla en vruchtentaarten. (www.kruidjes.be; laatst geraadpleegd: 26.07.2015)
- 9 Katten kunnen niet tegen wijnruit. Onze voorouders wisten dit al en gebruikten het kruid dan ook voor dit doel. Het smaakt lekker bij marinades, roomkaas, ei en visschotels. Het heeft een muskusachtige smaak. Matig gebruik is dus aangezezen. (www.kruidjes.be; laatst geraadpleegd: 26.07.2015). Wijnruit, ook ruta genaamd, werd reeds in de 11de-12de eeuw in de farmacie gebruikt. (L.J. Vandewiele, *De Grabadin van Pseudo-Mesues (XIe-XIIe eeuw) en zijn invloed op de ontwikkeling van de farmacie in de Zuidelijke Nederlanden.* (doctoraatsverhandeling RUGent, 1962)
- 10 Een distelsoort waarvan de bladstelen en de middennerf wordt gegeten.
- 11 M. de Comble, *L'école du jardin potager.* (2 delen, 1749)
- 12 M. de Comble, *L'école du jardin potager.* (1749, p. 1)
- 13 De bosaardbei wordt volgens een Nederlands document uit 1397 in tuinen gekweekt. Onze huidige aardbei stamt af van soorten die pas in de 17de-18de eeuw uit Zuid- en Noord-Amerika naar Europa kwamen. (O. Brinkkemper, *Van buxus tot bolderik. Beerputinhoud uit de Bierstraat (Den Haag) botanisch bezien.* (in: *Biaxiaal*, 1994)
- 14 N.N., *Jardinier portatif ou la culture des quatre classes de jardins et de l'éducation des fleurs.* (1774)
- 15 D. Lieveois, *Een Gentse boomgaard (1701-1722).* Getuige van ons groen erfgoed. (in: *Van Mensen & Dingen. Tijdschrift voor volkscultuur in Vlaanderen*, jg. 12, nr. 1, 2014, pp. 5-38)
- 16 Godefroy, *Essai sur la composition et l'ornement des jardins* (1823)
- 17 N.N., *Jardinier portatif [...]* (1774, p. 21)
- 18 N.N., *Jardinier portatif [...]* (1774, pp. 19-20)
- 19 F. Quellier, *Le jardin fruitier-potager [...]* (2004, p. 4)

- 20 K. Brummel, 'Natuur, met kunst vereent'. Historisch onderzoek naar de vroeg 18e-eeuwse situatie van de terrastuin van kasteel Neercanne. (in: Bulletin KNOB, 4, 1993)
- 21 P. de La Court vander Voort, Bijzondere opmerkingen [...] (1763, pp. 3-38)
- 22 ° Harmelen, tussen 10 april 1767 en 17 april 1767, + Oudshoorn (Alphen aan de Rijn), 13 december 1829 (www.biografischportaal.nl; laatst geraadpleegd: 23.12.2015); was vooral werkzaam in Utrecht, Alkmaar en Oudshoorn (<https://rkd.nl>; laatst geraadpleegd: 23.12.2015)
- 23 G. van Laar, Magazijn van Tuin-Sieraden (1802)
- 24 P. de La Court vander Voort, Bijzondere opmerkingen [...] (1763, p. 7)
- 25 P. de La Court vander Voort, Bijzondere opmerkingen [...] (1763, p. 6)
- 26 G. van Laar, Magazijn van Tuin-Sieraden (1802, pp. 10-11)
- 27 L.S.A.J.D.A., La théorie et la pratique du jardinage, où l'on traite à fond des beaux jardins (1739, p. 39 e.v.)
- 28 N.N., Jardinier portatif ou la culture des quatre classes de jardins, et de l'éducation des fleurs (1774, p. 16)
- 29 L.S.D.A.J.D.A., La théorie et la pratique [...] (1739, p. 39)
- 30 Dit is het 'pseudoniem' voor Antoine Joseph Dezallier d'Argenville (° Paris, 01.07.1680 - + Paris, 29.11.1765), meester van de rekeningen van Frankrijk en raadgever van de Franse koning.
- 31 Godefroy, Essai sur la composition et l'ornement des jardins (1823)
- 32 N.N., Achttiende eeuw: Engelse invloed. (www.mooietuinen.be; laatst geraadpleegd: 28.10.2015)
- 33 N.N., Engelse of informele tuin als natuurlijk landschap. (www.infotalia.com; laatst geraadpleegd: 28.10.2015)
- 34 H. Tromp, Symbolisme in achttiende-eeuwse tuinen. Symposium over de invloed van intellectuele en esoterische stromingen zoals de Vrijmetselarij. (in: Cascade, Bulletin voor tuinhistorie, jg. 15, nr. 2, 2006, p. 9)
- 35 <http://lynneclaerebout.blogspot.be> (laatst geraadpleegd: 22.10.2015)
- 36 A. van Leeuwen, Hollandse Flora's [...] (2011)
- 37 A. van Leeuwen, Hollandse Flora's [...] (2011, p. 34)
- 38 A. van Leeuwen, Hollandse Flora's [...] (2011, p. 36)
- 39 A. van Leeuwen, Hollandse Flora's [...] (2011, pp. 36-38)
- 40 P. Neill, Journal of a Horticultural Tour through some parts of Flanders, Holland and the North of France, in the Autumn of 1817. (1823, p. 26); zie ook: Wautier K., Schotten op stap in Gent. Verslag van de 'Royal Caledonian Horticulture Society' doorheen onze streek gedurende de herfst van 1817. (in: Heemkundige Kring De Oost-Oudburg, Jaarboek 46, 2009, pp. 153-182), waarin zij het zelfde boek behandelt vanuit het botanisch standpunt en niet zozeer van tuinarchitectonisch standpunt. In deze bijdrage brengt zij echter tal van planten en variëteiten naar voor. Hij had zijn reis reeds in 1815 gepland maar door de politieke omstandigheden, de terugkeer van Napoleon ging zijn reis niet door. In 1817 na Waterloo lukte het wel, maar hij schreef pas in 1823 zijn verslag.
- 41 Het zal hier dus toch om een 'Engelse' tuin gaan. Hiervoor hebben we gezien dat serpentines een typische eigenschap van de Engelse tuin vormden.
- 42 Neill (1823, p. 27)
- 43 P. Neill, Journal of a Horticultural Tour [...] (1823, pp. 28-29)
- 44 P. Neill, Journal of a Horticultural Tour [...] (1823, pp. 4)
- 45 P. Neill, Journal of a Horticultural Tour [...] (1823, pp. 47-48)